

V. F. Odoevsky's Criticism of Industrial Revolution and Child Labour from Body-Machines to Lost Generations

Duygu Özakin¹

Erciyes University, Institute of Social Sciences, Department of Russian Language and Literature

ABSTRACT

Research Article

The main objective of the present study is to analyse Russian polymath, the leading representative of the 19th century Russian thought and Romanticism Prince Vladimir Fyodorovich Odoevsky's (1803-1869) criticism of industrialisation through a sociological perspective. In his masterpiece *Russian Nights* [Russkie noch], which first appeared in 1844, Odoevsky reflects his critical knowledge arising from his intellectual versatility through a fiction in which the discussion about the technical innovations of the era is intertwined with short stories. After nine nights of conversation and reading between four intellectual characters, an epilogue is offered to the reader in which the social and economic problems of their age are discussed. One of the most striking chapter of the epilogue is the debate on the labour policies of Britain and other industrialised countries and the exploitation of child labour. The author puts forward a series of critical views on positivist manifestos by thinkers from Britain and Continental Europe and scientists from various disciplines. Odoevsky, who have read the texts in question through French translations, like many Russian intellectuals of the era, strongly opposes to their scientific management theories and points out that rational thought deviates from the aim, serves the interests of capital and alleges an excuse for the exploitation of child labour. This study aims to analyse the author's views on the subject in the light of sociological and historical data on child labour. The study discusses the justification behind the pessimistic predictions of the mechanisation of the human body and society in late industrialised Russia.

Key Words: Child labour, mechanisation of the body, industrial revolution, criticism of the enlightenment (counter-enlightenment), Vladimir Odoevsky

Received: 15.01.2021

Revision received:
26.05.2021

Accepted: 27.05.2021

Published online:
30.05.2021

¹ Corresponding author:

PhD.

duyguozakin@hotmail.com

Orcid: 0000-0003-0927-1926

Makineleşen Bedenlerden Kayıp Kuşaklara V. F. Odoyevski'nin Endüstri Devrimi ve Çocuk İşçiliğine Yönelik Eleştirileri

Duygu Özakın¹

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rus Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

ÖZ

Araştırma Makalesi

Bu çalışma, 19. yüzyıl Rus düşüncesinin ve Romantik edebiyatının önde gelen temsilcilerinden biri olan Vladimir Fyodoroviç Odoyevski'nin (1803-1869) endüstrileşmeye yönelik dikkat ve eleştirilerini sosyolojik bir perspektiften okumayı hedefler. İlk kez 1844 yılında okurla buluşan Rus Geceleri [Russkiye noçi] adlı başyapıtında Odoyevski, çok yönlü bir aydın olmasından ileri gelen eleştirel bilgi birikimini, çağın teknik yenilikleri ekseninde gelişen fikir teatisinin kısa öykülerle iç içe geçtiği karma bir kurguyla yansıtır. Dört entelektüel karakter arasında geçen, dokuz gece boyunca süren sohbet ve okumaların sonunda, devrin toplumsal ve ekonomik sorunlarının müzakere edildiği bir epilog yer alır. Epilogda en dikkat çekici bölümlerden birini başta İngiltere ve öteki sanayileşmiş ülkelerin çalışma politikaları ile çocuk emeğinin sömürülmesi üzerine yürütülen tartışma teşkil eder. Yazar, Britanya ve Kıta Avrupası'ndan düşünürlerin ve çeşitli disiplinlerden gelen bilim insanlarının kaleme aldığı pozitivist manifestolar üzerinden bir dizi eleştirel görüş ortaya koyar. Dönemin pek çok Rus aydını gibi söz konusu metinleri Fransızca çevirilerinden okuyan Odoyevski, bu eserlerde sunulan bilimsel yönetim teorilerine/iş modellerine karşı çıkar ve rasyonel düşüncenin amacından saparak sermayenin çıkarlarına hizmet eder hâle geldiğine; böylelikle çocuk emekçilerin sömürülmesine çeşitli gerekçeler türettiğine dikkat çeker. Bu çalışma, yazarın konuya ilişkin görüşlerini, çocuk işçiliğine ilişkin sosyolojik ve tarihsel veriler ışığında çözümlemeyi amaçlar. Çalışma, geç endüstrileşen Rusya'da, insan bedeninin ve toplumun makineleşmesi karşısında ortaya konulan karamsar öngörülerin ardında yatan haklı gerekçeleri tartışır.

Alınma

Tarihi: 15.01.2021

Düzeltilmiş hali alınma

tarihi: 26.05.2021

Kabul Edilme Tarihi:

27.05.2021

Çevrimiçi yayınlanma

tarihi: 30.05.2021

Anahtar Kelimeler: Çocuk işçiliği, bedenin makineleşmesi, endüstri devrimi, aydınlanma eleştirisi, Vladimir Odoyevski

¹ Sorumlu yazar iletişim bilgileri:

Dr.

duyguozakin@hotmail.com

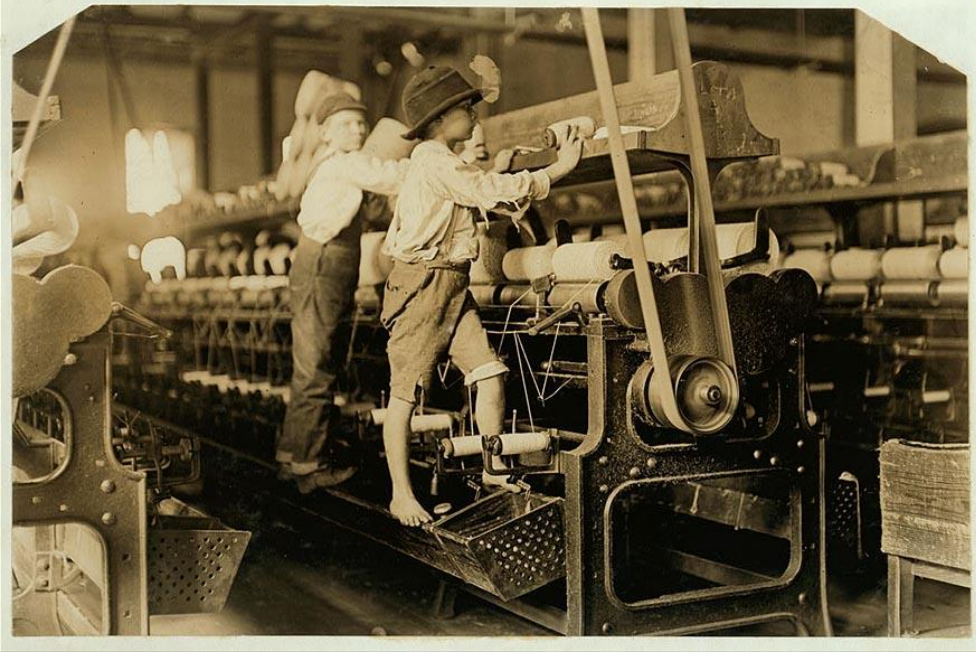
Orcid: 0000-0003-0927-1926

Giriş

19. yüzyılda yetişen Rus aydınlarının düşünsel eğilimleri, Çar I. Petro'nun 1700'lerin ilk çeyreğinde başlattığı Batılılaşma hareketlerinin ilerleyen dönemlere nüfuz eden etkileri altında biçimlenir. *Rus Edebiyatında Aydınlanma Çağı* adlı kitabında İnanır'ın (2017, s. v) ifade ettiği gibi, 19. yüzyılda "Altın Çağını" yaşayan Rus edebiyatında işlenen düşünsel muhteva, 18. yüzyıl yazarlarınca keşfedilen "cevherler" olarak tanımlanabilir. Bununla birlikte söz konusu etkinin tek taraflı olduğunu ve aydınlar topyekûn Batıcı bir kimlik kazandırdığını söylemek mümkün değildir. Batılılaşmanın sunduğu imkânlar neticesinde çeşitli dünya dillerinde yayımlanan eserlere hâkim ve aynı gerekçelerle geniş bir perspektife sahip olan aydınlar, evrensel düşünme yetilerinin kendilerine kazandırdığı eleştirel bakış açısı sayesinde, beslendikleri kaynağa da tenkitler yöneltmişlerdir. Bu nedenle Batı'dan ithal edilmekte olan teknolojik modellere ve ekonomik yeniliklere ilişkin ilk uyarılar da onlardan gelmiştir. Bu yenilikler, sadece yerli kültürü asimile etme tehlikesi taşıyan karakterleriyle değil, tüm insanlığı tehdit eden ve sözde ilerlemeci; ancak özünde insan haklarını ihlal etmeye eğilimli bir dizi katı ve rasyonalist düşünceden müteşekkil oldukları gerekçesiyle eleştirilmişlerdir. Bu bağlamda Rus aydınının Batı rasyonalizmine yönelttiği eleştiriler, 19. yüzyıl ortalarından itibaren Batıcılar ve Slavyanofiller (Slavseverler) cephelerince ileri sürülen temel tezlerin ötesine geçmiştir. Bu tenkitler, emekçi kitlelerin haklarını önceleyen daha geniş çaplı bir düşünce evreninin parçası hâline gelmiştir. Bu süreçte öneri ve savlarıyla Slavyanofillere daha yakın duran bir aydın olarak anılmasına karşılık, tarafsız bir konum benimsediğini ifade eden Rus düşünür ve yazar V. F. Odoyevski, başyapıtı olarak kabul edilen *Rus Geceleri* [Russkiye noçi] adlı eserinde Endüstri Devrimi'nin kalbi İngiltere'de süregiden ağır çalışma şartlarının emekçiler ve bilhassa çocuk işçiler üzerindeki olumsuz tesirlerine değinmiştir.

Rusya İmparatorluğu'nun en etkili aydınlarından V. F. Odoyevski, yalnızca yazar kimliğiyle değil; aynı zamanda bir Rus düşünürü, müzik eleştirmeni, eğitimci ve hayırsever olarak devrine ayna tutmuş, çağın düşünsel ve sanatsal evrenine yön vermeye gayret etmiştir. Yazarın kurmaca metinlerinde çocuk işçiliği sorununa yönelik sosyolojik dikkatleri de, söz konusu çok yönlü bakış açısının tabii bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Sanat eserlerinin çocuk emeğinin sömürsünü önlemedeki etkin rolü ise ancak 20. yüzyılda meyvelerini verebilmiştir. Bilhassa Amerikalı sosyolog ve fotoğrafçı Lewis Wickes Hine'in (1874-1940) Çocuk İşçiler Ulusal Komitesi'nin [National Child Labor Committee] görevlendirmesiyle çektiği belgesel nitelikteki bir dizi fotoğrafın (Görsel 1, 2 ve 3), çocuk işçiliği sorununun bertaraf edilmesindeki en etkili araçlardan olduğu kabul edilmiştir (Contrera, 2018). Bu eleştirel gelişim çizgisi içerisinde Odoyevski, çağdaşlarına olduğu kadar gelecek kuşaklara ve hızlı makineleşme sonucunda yaşanabilecek toplumsal problemlere ışık tutan, bunları öngören bir aydın konumunda olmuştur. 20. yüzyılın çocuk emeği karşıtı görsel mirasında, Odoyevski yazınında betimlenen sahnelerden izler görülmesi, Realizme atfedilen toplumsal duyarlı yaklaşımının, ilk kez Aydınlanma'ya karşı sorgulayıcı bir konum benimseyen Romantizm akımında yeşermesinden ileri gelmiştir.

Bu çalışmada, öncelikle Endüstri Devrimi'nin başlangıç ve gelişim evrelerine ilişkin temel süreçler okura sunulacak, daha sonra çocuk işçiliğinin tanımı ve kapsamına yer verilecek, V. F. Odoyevski'nin aydın kimliğinden kısaca söz edildikten sonra onun Aydınlanma eleştirisi bağlamında endüstrileşmeye bakışı, *Rus Geceleri*'nden seçilen pasajlar doğrultusunda çözümlenecektir.

Görsel 1. Lewis Hine, Children working in a mill. Macon, Georgia, 1909.

Görsel 2. Lewis Hine, Sweeper and doffer boys in Lancaster Cotton Mills. Lancaster, South Carolina, 1908.

Endüstri Devrimi'nin Toplumsal Sonuçları ve Rus Endüstrileşmesi

Endüstrileşme ya da sanayileşme, üretimin el emeği yerine önemli ölçüde makinelerle ve seri biçimde gerçekleştirildiği süreçtir. Gönç-Şavran, Endüstri Devrimi teriminin, teknolojik ve ekonomik sahalarda olduğu kadar, toplumsal alanda da yaşanan büyük çaplı değişimleri tanımladığına dikkat çeker. 1760-1850 yılları arasında başlayan değişimlerin

merkezi, İngiltere olmuş; 19. yüzyıl boyunca söz konusu teknik yenileşme hareketi, Batı Avrupa, Amerika, Japonya ve Rusya'ya doğru yayılmıştır. Batı dünyasının tarım toplumundan endüstri toplumu konumuna geçişini ifade eden devrimin merkezinde, bilimsel bilginin toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda kullanılması yer almıştır (Gönç-Şavran, 2018, s. 21).

Etkileri ekonomik boyutlarıyla sınırlı kalmayan, makineleşme ve rasyonalleşme odaklı bir değişim aşaması olarak ortaya çıkan Sanayi Devrimi, sosyoloji disiplininin doğuşuna da tesir etmiştir. Bilhassa devrimin toplumsal yaşama nüfuz eden ve onu bizzat şekillendiren en belirgin neticelerinden kentleşme olgusu, geleneksel yaşam tarzları ve alışkanlıklarından zorunlu ve kitlesel bir kopuşu da beraberinde getirdiğinden, bu disiplinin temel araştırma alanlarından biri hâline gelmiştir. Öte yandan, kentleşmenin lokomotif işlevi gören fabrikalardaki gözetim ve denetim tekniklerinin emekçiler üzerinde yarattığı baskı ve yabancılaşma, hem sosyolojik çalışmaların gündemine girmiş hem de sermayeye karşı işçi sınıfının haklarını gözeten sosyalist yönelimli yeni siyasal söylem ve ideolojilerin filizlenmesine yol açmıştır. Emekçilerin ve sayıları giderek artan çocuk işçilerin bedensel gücünün sömürüsüne dayanan sistemin eleştirisi ise bu çerçevede ortaya konulmuş, hızlı makineleşmeye ve makine-insan ütopyasına yönelik tenkitlerin sağlam bir zeminde şekillenmesi sağlanmıştır.

“Aydınlanma düşüncesiyle beraber beden, akılcılığın hâkimiyeti ve bilimsel keşiflerin hızıyla ruhtan bağımsız bir mekanizma olarak görülmüş ve zamana karşı yarışması beklenen bedenin fonksiyonları, kendisinden azami ölçüde fayda sağlamak üzere makine ile bağdaştırılmıştır. Sanayi Devrimi ile beraber iş gücüne duyulan ihtiyaç ve kente göçlerde yaşanan artış, birer makine gibi dakik işleyen bedenlere duyulan talebi artırmıştır. Makine imgesi, gerek tarihsel ilerleme fikrine bağlı düşünürlerin gerekse halkın beden tasavvurunda kilit öneme sahip olmuştur” (Özakın, 2021a, s. 21).

Başlangıç döneminde endüstrileşme dokuma endüstrisinin, demir-çelik endüstrisinin, ulaştırmanın, kimya çağının, elektrik endüstrisinin ve benzin motorunun geliştirildiği dönemler olmak üzere altı temel dalgaya ayrılmıştır (Bozkurt, 2018, s. 7-8). “Endüstrileşmekte olan ülkeler” kategorisine giren Rusya’da ise süreç, daha ziyade demir yollarının mümkün kıldığı ulaştırma teknolojileri alanında yaşanmıştır. İngiliz tarihçi Hobsbawm, Endüstri Devrimi ile birlikte Rusya İmparatorluğu’nda demiryolları ve ulaşım ağlarının önem kazandığına dikkat çeker. Hobsbawm’a göre devasa nüfusu, topraklarının genişliği ve doğal kaynaklarıyla, dünya ekonomisinin gelecekteki bir başka devine dönüşeceği öngörülen Rusya, o yıllarda ekonomik bakımdan öncü ülkeler sınıfına dâhil edilmemiştir. Zira 18. yüzyılda çarlar tarafından kurulan ve işverenleri derebeyleri ve feodal tüccarlardan; çalışanları ise serflerden oluşan madenler ve imalathaneler, yavaş yavaş çökmeye yüz tutmuştur. Evlerde gerçekleştirilen küçük ölçekli tekstil işleri gibi yeni endüstriler ise ancak 1860’larda dikkate değer bir genişleme gösterebilmiştir (Hobsbawm 2003, s. 197). Bu yıllarda Rusya, endüstriyel güç olma yolunda ilerlemiş ancak Batı’yı bir adım geriden takip etmiştir.

Fransız Devrimi ile Endüstri Devrimi’ni doğuran 18. yüzyılı “*çifte devrim çağı*” olarak tanımlayan Hobsbawm’a göre, sürecin en derin ve en kalıcı neticesi, dünya ülkelerinin, “*gelişmiş*” ülkeler ve “*az gelişmiş*” ülkeler olarak ikiye ayrılması olmuştur. İber Yarımadası dışında kalan Batı Avrupa, Almanya, Kuzey İtalya ve Orta Avrupa’nın bazı bölümleri, İskandinavya, Amerika Birleşik Devletleri ve İngilizce konuşan göçmenlerin yerleştiği sömürgeler, gelişmiş ülkeler kategorisine dâhil edilmiştir. Bu nedenle, öteki ülkelerin “geri” kaldıklarına ve Batı’nın ekonomik ve askerî baskısı altında ona bağımlı hâle geldiklerine ilişkin bir tez ileri sürülmüş ve yerleşik hâle gelmiştir. Hobsbawm, bu ülkeler arasında yeniden tesis edilen güç ilişkilerinde Rusya’nın konumunu şu sözlerle ifade etmektedir: “1930’larda Rusların, ‘geri’ ve ‘ileri’ arasındaki bu uçurumu aşacak araçlar geliştirmesine

kadar, dünya sakinlerinin azınlığı ile çoğunluğu arasında var olan bu bölünme, kaldırılamaz, geçilemez ve büyümeye devam eden bir uçurum olarak kaldı. Yirminci yüzyıl tarihini bundan daha kesin bir biçimde belirlemiş bir başka olgu daha yoktur” (Hobsbawm, 2003, s. 199).

Rusya’da 19. yüzyılın ortalarından itibaren endüstrileşme, erken endüstrileşen ülkelere yetişme endişesiyle ivme kazanan bir hedef hâline gelmiştir. Bu temel amaca ulaşmak adına Rusya’da devletin, rasyonel politikalar doğrultusunda ekonomiye müdahalesi söz konusu olmuştur. Bu politikalardan birini, demir, çelik ve kömür endüstrilerinin gelişimini, endüstriyel ürünlerle tarım ürünlerinin pazarlara ulaşmasını ve piyasaların büyümesini sağlayan demiryolu yapımı teşkil etmiştir. Tarım alanlarını ve endüstriyel bölgeleri, yerleşim yerlerine ve pazarlara bağlayan demiryolları, Rus endüstrileşmesinin itici kuvvetlerden biri olmuştur (Polat ve Tuncel, 2015, s. 179-180). Rusya’da yerli sanayinin ve işçi sınıfının ortaya çıkışı, Batı Avrupa devletlerinin aksine, yapay ve zorlu koşullarda ve sınırlı zaman dilimlerinde gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, 18. yüzyılın ikinci yarısında fabrikalaşmanın gelişimi ve Morozovlar, Ziminler, Prohorovlar, Demidovlar gibi ilk sanayici ailelerin ortaya çıkışı, sanayicilerin çoğunun kültür ve bilime önemli meblağlar yatıran sanat hamileri olmalarından dolayı yerli kültürü fabrikalaşma ihtiyacı ile uzlaştırmıştır. Ancak sanayinin Rusya’daki gelişiminden önce ekmeğini topraktan kazanan köylüler nazarında fabrikalaşma ve makineleşme eskatolojik bir perspektiften yorumlanmış; insanlığın sonunu getirecek bir felaket, bir kıyamet emaresi olarak tasavvur edilmiştir (Emirova, 2017, s. 332).

Endüstri devrimi, Aydınlanma Çağı neticesinde aklın ve bilimin egemenliği ile sağlanan tarihsel gelişimin olumlu bir aşaması olarak kabul görmüştür. Ancak bu gelişme, beraberinde bazı sorunlu uygulamalar da getirmiştir. Gönç-Şavran (2018, s. 22), endüstrileşen bölgelerde üretime bağlı olarak toplumsal refah ve zenginliğin artmış olduğuna, buna karşılık zenginliğin eşitsiz dağılımı neticesinde işçi sınıfının yoksulluk içinde yaşamak zorunda kaldığına dikkat çeker. Her ne kadar bilimin “yeni kutsal” addedilmesi nedeniyle söz konusu etik dışı pratikler ve ekonomik eşitsizlikler devrin pragmatik düşünürlerince arka plana itilse de, endüstrileşmenin insan bedenine yönelik yıpratıcı politikalarına karşı muhalif sesler yükselmeye devam etmiştir. Bu seslerin önemli bir bölümü, yaşları altıya kadar düşen çocuk işçilerin emeğinden tek taraflı olarak ve işçilerde zihinsel ve bedensel yıpranmaya neden olacak yoğunlukta yaşanan suistimallerden ötürü yükselmiştir.

V. F. Odoyevski’nin Endüstrileşme ve Çocuk İşçiliği Eleştirisinin Sosyolojik Veriler Işığında Değerlendirilmesi

Çocuk işçiliğinin geçmişi, insanlık tarihinin en eski dönemlerine dek uzanıyorsa da onların ücretli işçiler olarak çalıştırılmaları Sanayi Devrimi’nin bir sonucu olarak süreklilik kazanmıştır. Bu döneme dek gerek çocuk işçiliğinin genç nesillerin eğitimi önünde bir engel olarak görülmemesi, gerekse çalışma ortamlarının bu olguya eleştiriler yönelten aydınların gözlem sahasına dönüşen fabrikalardan uzak olması, çocuk işçiler sorununun yetişkin emekçilerin hak talepleri arasında silik kalmasına yol açmıştır. Oysa Sanayi Devrimi’yle birlikte, iş gücüne duyulan ihtiyaç ve çocuk işçilerin sayısı arasında paralel bir artış hızı gözlenmiştir. Endüstrinin kalbi olan İngiltere’de fabrikalarda çalışan işçilerin üçte ikisini kadınlar ve çocuklar oluşturmuş, üstelik işçi çocukların yaş sınırı altı yaşa kadar inmiştir. Bu nedenlerle “Viktorya Dönemi Çocuk İşçiliği” [Victorian Child Labour] kavramı, 1837 yılında Kraliçe Victoria’nın tahta çıkışı ile başlayan altmış dört yıllık süreçte çocuk yaştaki çalışanların iş gücü piyasasında tecrübe ettikleri koşulları anlatmak amacıyla kullanılan bir terim olagelmıştır (Sungur ve Kurumal, 2017, s. 55).

Görsel 3. Lewis Hine, The “breaker boys” at a Pennsylvania coal mine. Pittston, Pennsylvania, 1911.

Endüstri Devrimi'nin toplumsal açıdan olumsuz yansımalarına yönelik eleştiriler, sosyolojik araştırmalar kadar devrin edebî eserlerinin de yeni gündemini oluşturmuştur. 19. yüzyılda kendisi de çocukluk yıllarında işçi olarak çalışan İngiliz yazar Charles Dickens (1812-1870), eserlerinde endüstri kentlerinin karmaşasında ayakta kalmaya çalışan insanların mücadelesini işlemiştir. Bu metinlerde, küçük yaştaki çocukların emek sömürsünden, kırsal bölgelerden göç eden kitlelerin endüstrileşen kentlerin zorlu koşullarında verdikleri yaşam savaşına dek çeşitlenen temalar, Dickens öncülüğünde başlayan yeni bir tematik dünyanın yaratımına kapı aralamıştır.

Görece geç endüstrileşen Rusya'da ise, devrimin kalbi İngiltere'de yaşanan toplumsal gelişmeler aydın kesim tarafından yakından takip edilmiş, bu aydınlardan Vladimir Fyodoroviç Odoyevski, Britanya örneğinden hareketle kendi ülkesini beklemekte olan sosyal problemleri mercek altına almıştır. “Odoyevski, sadece kendi ülkesindeki yenileşme hareketleri üzerine fikir yürütmemiş, aynı zamanda Batı dünyasının kılavuzu hâline gelen bilimsel devrimi, Aydınlanma düşüncesini ve sanayi toplumuna geçişin neticelerini de muhakeme etmiştir” (Özakın, 2021b, s.119). Rus düşünür ve edebiyatçı Odoyevski'nin soyu, Rus knezlerinin (prenslerinin) ataları olarak kabul edilen Rurik Hanedanı'na dayanmaktadır (Küçük, 2009, s. 3); ancak entelektüel dikkatleri tüm toplumsal tabakaların sorunlarına yönelmiştir. Çocukluk yaşlarından itibaren gerek beşerî bilimler, gerekse fen bilimleri bakımından çok yönlü bir eğitim alan Odoyevski, edindiği donanımı düşünce evrenine yansıtarken insanı tek boyutlu bir varlık olarak tanımlamaktan kaçınmıştır.

Günel (1995, s. 42), özünde Odoyevski'nin Batı kültürünü ve etkisini yadsımadığını ancak Batı değerlerinin Rus kültürüne yanlış yorumlanarak uyarlanmasına karşı olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca yazarın Batı kültürünü incelerken, bu ülkelerin ekonomik yapılarına ilişkin kaynakları da göz ardı etmediğine; bu nedenle Malthusçuluk ve pragmatizm gibi öğretilere karşı eleştirel bir yaklaşım sergilediğine dikkat çekmektedir (Günel, 1995, s. 154). Emirova'ya göre demir-çeliğin işlenerek yaygınlaştırıldığı 1800'lü yıllarda yaşanan ikinci sanayi dalgasına atfen “Demir Çağı” olarak adlandırılan dönemde, teknokratizmi, faydacılığı, merkantalizmi kılavuz edinen bir toplumun manevi çöküşü, Odoyevski'nin *İsimsiz Şehir*

[Gorod bez imeni] adlı felsefi hikâyesinde işlenmiştir. 1839'da, Demir Çağı tartışmasının süregittiği yıllarda yayımlanan bu distopya, sermaye ve sanayi birliğine dayanan "hesaplamalar" imparatorluğunun gelecekteki kaderine ilişkin bir kehanet olarak değerlendirilmiştir (Emirova, 2017, s. 333). Odoyevski'nin rasyonalizm eleştirisini bir adım ileriye taşıyarak salt akılcılığa karşı bir manifesto niteliğinde kaleme aldığı asıl yapıtı ise *İsimsiz Şehir*'in de içinde bulunduğu felsefi sohbetlerden oluşan *Rus Geceleri*'dir.

Rus Geceleri'nde Faust, Rostislav, Vyaçeslav ve Viktor adlı dört entelektüel karakter arasında geçen ve dokuz gece boyunca süren sohbet ve okumaların sonunda, devrin toplumsal ve ekonomik sorunlarının müzakere edildiği bir epilog yer alır. Epilogda yer verilen tartışmalar, dönemin başat meselelerinden biri olan Batıcılık ve Slavcılık çatışmasını temel almakla beraber, yazar, söz konusu kutuplaşmanın ilerisine taşınan daha evrensel problemlere de temas eder ve Aydınlanma düşüncesinin, manevi değerlerin mekanik olanlarla yer değiştirmesine yol açtığını ileri sürer.

Rus Düşünce Tarihi'nde Polonyalı tarihçi Walicki, Rus felsefesini, toplumsal düşünceyle kurduğu sıkı bağlar çerçevesinde ele almanın bir zorunluluk olarak ortaya çıktığına dikkat çekmektedir. Walicki'ye göre Rusya'da felsefe oldukça geç bir dönemde ortaya çıkmış ve bağımsız bir disiplin kimliği kazanması uzun yıllar boyunca mümkün olmamıştır. Bunun bir nedeni, dönemin siyasi atmosferinden kaynaklanan kısıtlamalardır. "Felsefenin özerk bir disiplin olarak doğuşunu geciktiren bir başka etmen, 19. yüzyıl Rusya'sı *intelligentsiya*'sının (aydınlarının) içinde bulunduğu özel durumdu. Siyasal baskının, geri kalmışlığın ve acil çözüm bekleyen toplumsal sorunların acısını yüreklerinde duyan aydınlar, hemen toplumsal sonuçlar doğurmayacak konularla ilgilenmediler" (Walicki, 2009, s. 14). Bilhassa 19. yüzyılın ikinci yarısında "salt felsefe" ile uğraşmak, aydınlar arasında "ahlaka sığmayan bir davranış" ve "halkın kutsal davasına karşı bir ihanet" olarak kabul edilmiştir (Walicki, 2009, s. 14). Bu nedendir ki 19. yüzyıl Rus entelijansiyasının önde gelen temsilcilerinden Odoyevski'nin *Rus Geceleri*'nde ortaya koyduğu eleştirel kavrayışı çözümlemenin en etkin yollarından biri, söz konusu görüşleri, Rus düşüncesinde de öncelenen ve onunla bütünleşen toplumsal perspektiften değerlendirmek olacaktır. Dolayısıyla buradan itibaren çalışma, yazarın konuya ilişkin görüşlerini, çocuk işçiliğine ilişkin sosyolojik veriler ışığında çözümleyecektir.

Rus Geceleri'nde kahramanların bir bölümüne göre akıl çağı, kusursuzluk anlayışını beraberinde getirmiştir. "*Şeffaflığın, dürüstlüğün günümüzdeki kadar önemli olduğu başka bir çağ var mı? Artık yüzeysel tasvirler, analogiler ve tahmini gözlemlere hiç kimse kanmıyor; şimdi revaçta olan dakiklik, sayılardır, olgulardır, sadece bunlarla dikkat çekebilirsin...*" (Odoyevski, 2020, s. 284). Ancak Odoyevski'nin sesi olarak tanımlanabilecek Faust adlı karakterin dile getirdiği düşünceler, akıl çağının insan hakları ihlallerine yol açtığı yönündedir. Bu nedenle Orta Çağ'a ait inanışların bir unsuru olarak kabul edilen İblis'e gönderme yapan Faust, kötülüğün mistik olanla sınırlı kalmadığına ve rasyonalist devirde farklı kılıklara bürünerek hüküm sürdüğüne dikkat çeker: "*Şaka bir yana, bu beyefendi dışında söz gelimi olgu, salt deney, pozitif bilgi, dakik bilimler gibi anlamsız sözleri müthiş el çabukluğuyla yeryüzünde yayabilen başka birisini tanımıyorum*" (Odoyevski, 2020, s. 270). Faust'un eleştirel düşüncelerine karşılık konukları, akıl çağının ve sanayileşmiş toplumun olumlu getirilerine eğilmişlerdir. Bilhassa Rusya İmparatorluğu tarafından faaliyete geçirilen demiryolları ve ulaşım ağları endüstrisi, ülkenin kalkınmasına katkıda bulunan yeni teknik ve ekonomik kalkınma yolu olduğu gerekçesiyle takdir edilmiştir.

"Şimdikinden daha güçlü ve müreffeh başka bir dönemini hatırlıyor musunuz? Batı'da her şey hareket halinde, bir ucundan öbür ucuna her tarafı demiryollarıyla döşenmiş, sanayi akıl almaz boyutlara ulaşmış, savaşın artık imkânı yok, kişisel güvenlik had safhada, okullar çoğalıyor, hapishaneler iyileştiriliyor, bilim dev adımlarla ilerliyor, bilimsel toplantılar en ufak keşifleri bile Avrupa'nın ortak mirasına katıyor, maddi

gücüne gelirse tüm dünya Batı önünde diz çöküyor. Peki, sözünü ettikleri çöküşün, yok oluşun emarelerini ben niye göremiyorum?” (Odoyevski, 2020, s. 282).

Konuklarından daha farklı bir muhakeme tarzına sahip olan Faust’a göre makineleşmenin neticeleri, işçi sınıfı ve bilhassa çocuk emekçiler açısından bir dizi olumsuz durumun belirginleşmesine neden olmuştur. Bu etkilerin ilk yansımaları, çocukların eğitim sürecinde ortaya çıkmıştır. Odoyevski, eğitimde teori yerine sadece olgulara ağırlık verilmesini ve çocukların zihninin olgularla dolup taşmasını; buna karşılık olguların “genç dimağlarda herhangi bir bağlantı kurmaksızın” (Odoyevski, 2020, s. 271) yer etmesini eleştirmektedir. Odoyevski’nin konuya ilişkin başlıca itirazlarının odak noktasını ise çocuk emeği teşkil etmektedir. Odoyevski düşüncesinde çocuk emeğinin sömürüsü, yozlaşmakta olan Batı ile birliktelik duygusunun korunduğu, yıkıcı unsurların bulunmadığı “Slavyan Doğu”yu (Odoyevski, 2020, s. 339) birbirinden ayıran göstergelerden biridir; bu nedenle öncelikle, söz konusu problemin Batılı ülkelerde ortaya çıkış aşamalarına göz atmak yerinde olacaktır.

18. yüzyıldan itibaren ilerleyen teknolojinin, bunu kullanabilecek insan gücüne duyulan ihtiyacı da beraberinde getirdiğine işaret eden Tunçcan, bu süreçte çocuk emeğinin ortaya çıkışını iki temel soru yörüngesinde ele almaktadır. Bunlardan ilki, işverenleri çocuklardan emek arz etmeye mecbur kılan faktörleri belirlemek, diğeri ise işverenlerin emek taleplerini hangi amaç ve gerekçelerle çocuklara yönelttikleri konusunu açıklığa kavuşturmadır (Tunçcan, 2000, s. 243). Bu bağlamda, çocuk emeği arzını etkileyen faktörler arasında, sırasıyla yoksulluk, işsizlik, hızlı ve çarpık kentleşme, nüfus, eğitim düzeyi ve gelenekler sıralanırken; çocuk emeği talebini etkileyen faktörler, söz konusu emeğin işverenler açısından ucuz işgücü maliyetini ifade etmesi hususunda yoğunlaşmaktadır. Zira emek talebinin küçük çocuklara yöneltilmesi neticesinde maliyetler düşük tutulmaktadır (Tunçcan, 2000, s. 250). Avşar ve Ögütoğulları da yapısal nedenler haricinde işverenlerin çocuk işçilere yönelmesinin temelinde çocukların her daim ucuz işgücü olarak kullanılmasının yattığına dikkat çekmektedirler. Üstelik çocuk işçiler, genellikle kayıtdışı istihdam edilirler ve henüz haklarını aramaya yönelik proleter bilinçten de yoksundurlar, bu nedenle işverenler tarafından daha çok tercih edilirler (Avşar ve Ögütoğulları, 2012, s. 12). Endüstri Devrimi öncesinde fabrika ve atölye gibi endüstriyel işletmeler bulunmadığından, bu işletmelerde çalıştırılacak işçileri ilgilendiren bir yasal mevzuat da hazırlanmamıştır. Dolayısıyla devrimin ilk dönemlerinde “şikâyet edemeyecek kadar küçük ve eğitimsiz olan çocuklar, fabrikalarda yoğun olarak ve yetişkinlerden daha düşük ücretle çalışmıştır” (Gönç-Şavran, 2018, s. 22). Odoyevski, hızlı sanayileşmenin neticelerinden, bunların gelecek nesillere tesirleri bakımından en yıkıcısı olarak gördüğü çocuk işçiliğine; çırakların yaş ortalamasından vardiya saatlerine dek bütün verilere hâkimdir. Odoyevski’nin felsefi-kurmaca eserinde naklettiği bilgiler, dönemin sosyo-ekonomik dökümünü sunan raporlar ve araştırmalara uygunluk göstermektedir:

“Modern sanayi üretimi gerçekten de harikalar yaratıyor. Fabrikalarda, malumunuz üzere, on yaşın altında ve hatta altı yaşından daha küçük çok sayıda çocuk çalıştırılmaktadır, sebebi ise çok basit, onlara daha az ücret ödenmektedir; fabrikadaki makinelerin geceleri bile durmaması gerekiyor çünkü en büyük sermaye, zamandır ve dolayısıyla da çocuklar gündüzleri olduğu gibi geceleri de istismar edilmektedir. [...] Bir vardiya on bir saate eşit; günün sonunda bu zavallı çocuklar öylesine yoruluyor ki düştükleri yerde sızıp kalıyor ve kendilerini sadece kamçılıyarak uyandırabiliyorlar; dürüst sanayiciler, bu tatsız durumu ortadan kaldırmak için harika bir buluş yaptılar; çocukların yorgunluktan düşmelerini engellemek için tenekeden botlar ürettiler...” (Odoyevski, 2020, s. 291).

Odoyevski’nin de dikkat çektiği gibi Viktorya Dönemi’nde çocuk işçilerin karşılaştığı acımasız uygulamaların en çarpıcı örneklerini, İngiltere’de bir iplik fabrikasında satın alınmış dört-beş yaşlarındaki çocukların kaçmalarını engellemek amacıyla, zincire bağlanarak

çalıştırılmaları gibi sözde rasyonel çözüm yolları teşkil etmiştir (Sungur ve Kurumaral, 2017, s. 55). Çocuk işçiliğinin ortaya çıkarak yaygınlaşmasına zemin hazırlayan etkenler, çeşitlilik göstermektedir ve araştırmacılar tarafından belli başlı eksenler etrafında incelenmektedir. Ancak pek çok araştırmacı, söz konusu nedenlerin başında yoksulluk olgusunun itici gücüne değinmektedir. Yerofeyeva (2005, s. 81), düşük gelirli ailelerin sayısındaki artışın çocuk işçiliğine zemin hazırlayan nedenlerden biri olduğuna ve toplumun ekonomik düzeyindeki olumsuz gelişmelerin, çocuk haklarının ihlaline sebebiyet verdiği dikkat çeker. Ayrıca “çocuk işçiliği yoksul ailelerin hayatta kalma stratejisinin bir parçasıdır. Bu da ücretlerin aşağı düşmesini sağlayan işçi havuzunu genişletir” (Avşar ve Öğütoğulları, 2012, s. 15). Bu nedenlerle Humphries (2010, s. 3-4), işverenlerin yanı sıra ebeveynlerin de çocukları suistimal edip etmedikleri ve emeklerinin karşılığına el koyarak onları artan tüketimi karşılamak ya da daha fazla boş zaman yaratmak amacıyla kullanıp kullanmadıkları sorusunu gündeme getirir. Öte yandan ucuz emek maliyeti anlamına gelen çocuk işçiliğinin, yetişkin çalışanların ücretlerinde de bir düşüşe neden olduğuna ve işçi sınıfı ailelerine hiçbir somut fayda sağlamadığını ortaya koyan literatüre dikkat çeker.

Odoyevski'ye göre çocuk işçilerle ailelerinin zorunlu bir biçimde çarkına katıldıkları bu düzeni inşa eden sorumlular arasında işverenler ve onların açgözlü taleplerine zemin hazırlayan pozitivist felsefeciler ve bilim insanları yer almaktadır. Odoyevski'nin metnin bu bölümünde verdiği dipnotlardan, Britanyalı doktor, kimyager ve erken dönem işletme teorisyenlerinden Andrew Ure (1778-1857) tarafından hazırlanan ve 1835 yılında yayımlanan *İmalatın Felsefesi: Veya Büyük Britanya Fabrika Sisteminin Bilimsel, Ahlaki ve Ticari Ekonomisinin İzahı* [The Philosophy of Manufactures: Or an Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain] adlı eseri *Philosophie des manufactures* başlıklı Fransızca çevirisi üzerinden (Odoyevski, 1975, s. 155) okuduğu anlaşılmaktadır. II. Katerina döneminde Rus aydınları arasında Fransızcanın yaygın oluşu, Aydınlanma ideolojisinin Fransa'da ortaya çıkması, Fransız kültürünün çekiciliği ve soylularla saray çevresinden kimselerin Fransızca'yı iyi bilmeleri ile ilişkilendirilir (İnanır, 2017, s. 136). Aydınlar arasında söz konusu eğilimin 1800'lerde de süreklilik göstermesi sayesinde, Britanya ve Kıta Avrupası'ndan düşünürlerin kaleme aldığı pozitivist manifestoları Fransızca çevirilerinden okuduğu tespit edilen Odoyevski, söz konusu eserlerde ileri sürülen savlara karşı çıkmakta, bunların çocuk emekçilerin sömürülmesine çeşitli gerekçeler türettiğine dikkat çekmektedir:

“Kendisi de her gün, odaları ısıtan büyük buhar borularının yol açtığı ısı artışıyla birlikte katı cisimlerin nasıl genişlediğini gözlemleyebilir ve eğirme makinelerinin çalışma prensibinden mekanik bilgisini geliştirebilir... İşte gerçek bir pozitivism örneği! Bu büyük imalatçı filozof [...] tıpkı bir vidanın duvara çakılması gibi bilginin de insanın kafasına sokulabileceğini savunur... [...] Eğer bu gözlemi yapan kişi dahiyse o zaman haklısın çünkü bir asır boyunca tekerlekler dönse ve termometre duvarda asılı kalsa bile, sıradan insanlar ne ondan ne de bundan bir anlam çıkarabileceklerdir” (Odoyevski, 2020, s. 292-293).

Odoyevski'nin, pozitivist bir düşünür olmasının yanı sıra dokumacılık ve üretim dünyasında bir otorite olarak görüldüğüne dikkat çektiği Andrew Ure hakkındaki en sert eleştirileri de onun çocukların fabrikalarda bilimsel metotları uygulamalı olarak öğrenip özümseyebilecekleri iddiasına yöneltilmiştir. “*Hele günlerinin yarısını makinelerin altında sürünerek artakalan pamuğu toplamakla geçiren zavallılardan söz etmiyorum bile, üstelik bu işi yapanlar da genellikle küçük çocuklardır; bu sırada nasıl bir termometrik ve higrometrik gözlem yapabilirler ki bunu yalnızca Dr. Ure biliyor*” (Odoyevski, 2020, s. 293).

Odoyevski'nin pamuk fabrikalarındaki çocukların durumuna özellikle dikkat çekmesi, Britanya sanayisinin pamuk ipliği üretimine ağırlık vererek bu sektörde tekelleşmesinden, söz konusu hedefe ulaşabilmek uğruna ise çok küçük yaşlardaki işçileri ağır şartlar altında

çalıştırmamasından kaynaklanır. Britanya hükümeti ilk kez 19. yüzyılın başlarında işçilerin eğitimi sorununa eğilmiş ve bu engeli aşmak üzere harekete geçmiştir. 1802 yılında “Pamuk Fabrikalarında ve Diğer Fabrikalarda Çalışan Çıraklar ve Diğer İşçilerin Sağlık ve Ahlakının Korunması Kanunu” adını taşıyan ilk fabrika yasası kabul edilmiştir. Kanun uyarınca, pamuk fabrikalarında çalışan çırakların vardiyaları on iki saatle sınırlandırılarak, bu çocukların geceleri çalışmaları da yasaklanmıştır. İlgili kanun, çocuk işçilere günlük okuma-yazma ve aritmetik dersleri verilmesini öngörmüştür (Orlova, 2009, s. 123). Ancak Dr. Ure tarafından ileri sürülen ve fabrikanın çocuk gelişimi açısından bir engel teşkil etmek yerine söz konusu gelişime katkı sağladığını savlayan görüşler, çalışan hakları yerine işveren çıkarlarını önceleyen dönemselsel koşulları açıkça çarpıtmaları nedeniyle Odoyevski'nin gündemine girmiştir:

“Londralı akli başında bir doktorun geceleri çalışmanın insan sağlığına zararlı olduğu ve bilhassa çocuklarda sağlıklı vücut gelişimini engellediği şeklindeki mütevazı açıklamasını kendine yönelik bir hakaret olarak addeden Dr. Ure, tıp fakültesine, makinelerin yüksek ışık altında çalıştığını ve dolayısıyla da geceleri çalışmanın çocuklar üzerinde herhangi bir olumsuz etkisinin olmadığını ispatlamıştır...” (Odoyevski, 2020, s. 293-294).

Çocuk istihdamının çok genç yaşta çalışmaya başlamak; uzun çalışma süreleri; bedensel ve psikolojik bakımdan kapasitelerini zorlayan koşullarda faaliyet göstermek; çok düşük bir ücret karşılığı çalışmak; bedensel, ruhsal ve psikolojik gelişimlerini engelleyen, sürekli tekrardan ibaret monoton işlerde çalışmak; baskı, korku ve tehdit altında çalıştırılmak ve buna bağlı olarak heves duymaksızın faaliyet göstermek ve sokaklarda çalışmak gibi ortak özellikler taşıdığına işaret edilmektedir (Tunçcan, 2000, s. 253). Odoyevski ise 1832-1834 yılları arasında İngiliz parlamentosunun incelemelerinden ve çeşitli resmî dökümanlardan edildiği bilgiler ışığında, çocuk istihdamının oldukça benzeşen koşul ve neticeler çerçevesinde tecrübe edildiğine dikkat çekmektedir. “*Günde on bir saat çalışan on yaşındaki çocuklar, ölümüne yorgunluk, şişmiş bacaklar, omurga hastalıkları, yetersiz uyku ve buna bağlı olarak sürekli uyuşukluk hâli, nihayet, her şeyden daha önemlisi de herhangi bir eğitim veya öğretimin, bilhassa da ahlaki terbiyenin imkânsız oluşu*” (Odoyevski, 2020, s. 291-292) tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır.

Çocuk işçiliği, çocuğun eğitim hayatına da zarar vermekte, yaşamının geri kalan kısmında onu düşük ücretli bir işçi kimliğiyle konumlandıran toplumsal kısır döngüden kurtulmasını engellemekte, aynı zamanda kendini geliştirme şansını düşürmekte ve belli bir çevrenin kalıpları arasında sıkışmış hâlde yaşamasına yol açmaktadır (Avşar ve Ögütoğulları, 2012, s. 14). Odoyevski de Ure ve diğer pozitivistlerin iddialarının aksine, fabrikalarda istihdam edilen çocukların bir iş gününün ardından eğitim faaliyetlerine ayıracak ne zamanları ne de zihinsel güçleri kaldığına işaret etmektedir:

“Çünkü on bir saatlik işten sonra okula ayıracak vakit yok. Böyle bir vakit olsa dahi, fiziki ve manevi durumlarından dolayı eğitimin bu çocuklara hiçbir faydası olmaz. Parlamento komisyon üyeleri, çoğu fabrika işçisinin okuma yazma bilmediğini ve çok erken bir dönemde yaşlılık belirtisi gösterdiğini ortaya koydular; bu anlattıklarım bir masal değil, kayıtlara geçmiş resmî belgelerdir” (Odoyevski, 2020, s. 292).

Faust adlı kahraman bu olumsuz örneklerin Batı'nın tüm fabrikalarında yaygın oluşundan da söz eder. Arkadaşlarından Viktor ise çocuk emeği istismarının bir zorunluluk neticesinde ortaya çıktığı düşüncesinde ısrar etmektedir: “*Batı'nın muazzam üretim gücü, doğal olarak fabrika ürünlerinin fiyatını düşürüyor ve dolayısıyla da bunları daha kısa zamanda daha uzun üretime zorluyor; gece vardiyaları, çocuk istismarı ve yorgunluğun sebebi de budur*” (Odoyevski, 2020, s. 295).

Odoyevski düşüncesinde Andrew Ure tarafından tasarlanan, daha sonra Amerikalı iktisatçı ve mühendis Frederick Winslow Taylor (1856-1915) tarafından geliştirilerek bilhassa fabrikalarda uygulamaya konulan ve Taylorizm olarak anılan iş modelinin öngörüsü de kayda

değerdir. Odoyevski, bireyi makinenin bir parçasına dönüştürmekle kalmayıp onu kendi içinde küçük bir mekanizma hâline getiren bu çalışma sisteminin, işçilerin kendi emeğine yabancılaşması ile sonuçlanacağına dikkat çeker. Üre, parçalara bölünen üretim sürecinin uzmanlaşmayı ve verimi artırırken, maliyeti azaltacağını ileri sürmüştür. Taylor'ın iş yönetim modelinde ise üretim sürecinin en küçük parçalarına dek ayrılıp işçiler arasında pay edilmesi ve bir işçi tarafından aynı hareketin sürekli tekrar edilmesi esas alınmıştır. Bu yolla her işçinin ancak tek bir parça üzerinde uzmanlaşması, böylece hem maliyetlerin düşmesi hem de işçi havuzundan kolayca yararlanılabilmesi öngörülmüştür. Üstelik “bilimsel model” olarak takdim edilen Taylor modelinde işçiler devamlı denetim altında tutulurlar. Odoyevski, Üre modelinden hareketle, (gelecekte Taylorizm olarak adlandırılacak) yeni bir modelin daha geliştirileceğini öngörmüş; söz konusu prensiplerin yaratacağı muhtemel sorunlara şu değerlendirmeleriyle ışık tutmuştur:

“İkinci kötülük, şu anda bilginin tek mümkün yolu olarak görülen yıkıcı uzmanlaşmadır ki bu da insanı ömür boyu bir tek nesneye odaklanmış bir merceğe dönüştürür [...] İngiliz sanayi harikalarının kimilerinin hayatını sadece bir makinenin parçasını yapmaya adanmasından ve bunun dışında hiçbir şeyle ilgilenmemesinden kaynaklandığına inanan bir dolu insan vardır hâlâ. Bu zevat için belirli bir nesne üzerine odaklanma, tüm tabiatı ihtiva edecek ve sadece yüce bir ruhun nail olabileceği en yüksek manevi güçtür ki bu yüce ruh da yıllar yılı hep aynı noktada aynı hareketi yapan bir makineden başka bir şey değildir” (Odoyevski, 2020, s. 307-308).

Walicki'ye (2009, s. 140) göre Odoyevski'nin eleştirel düşünme tarzının ardında, materyalizme ve çağdaş endüstriciliğe yol açan rasyonalizm ve aşırı çözümleme/analiz eğilimi yatmakta; Rus düşüncesinde kapitalizme karşı, 19. yüzyıl başlarının “tutucu romantizmine” özgü ve rasyonalizm eleştirisiyle yakından ilişkili bir direnç ilk kez Odoyevski'de ortaya çıkmaktadır. Öte yandan söz konusu eleştirinin sadece Rus düşüncesi açısından bir ilk olmayıp, 20. yüzyıl düşüncesiyle koşutluklar taşıyan bir takım öngörü ve çıkarımlara dayandığı ayrıca belirtilmelidir. İlk basımı 1947'de, *Rus Geceleri*'nden yüz yılı sonra yapılan *Aydınlanma'nın Diyalektiği*'nde Adorno ve Horkheimer, toplumsal, ekonomik ve bilimsel aygıtın insan bedenini, üretim sistemine gerektiği gibi hizmet edebilmesi adına kendine uygun hâle getirdiğine işaret ederler. Böylelikle insani nitelikler elenerek “işlevlere” dönüştürülür ve bu pragmatist anlayış, bilimsel ilkelere dayalı rasyonelleştirilmiş çalışma biçimleri yoluyla yaygınlaştırılır. Emekçilerin içinde bulunduğu olumsuz koşullar ise özünde, endüstri toplumunun mantıksal bir sonucu olarak ortaya çıkar (Adorno ve Horkheimer, 2014, s. 59-60). Odoyevski, “gerçek felsefenin”, Aydınlanma'nın rasyonalizminin ve ampirisizminin aksine “içgüdü”ye dayandığını; gelişen bilimin toplumu yozlaşmış bir organizmaya indirgediğini ileri sürmüştür. Odoyevski düşüncesinde rasyonalizm *Aydınlanma'nın Diyalektiği*'nde olduğu gibi “mekanik ve cansız” bir toplumun inşasına yol açması nedeniyle tenkit edilmiştir. Odoyevski, burjuva toplumunu ahlaki bağlardan yoksun, kişisel çıkarları doğrultusunda davranan bir bireyler topluluğu ve “şiiresel ögeden yoksun bir makine olarak görüp, elinin tersiyle it[miştir]” (Walicki, 2009, s. 140-141).

Marx, makineye dayalı üretim sisteminin işçiler üzerindeki ilk etkileri arasında çocukların çalıştırılmasını da sayar. Şüphesiz makineler, kas gücünün yerini almaya başlamıştır; öte yandan bedenlen gelişmesi tamamlanmamış olsa da organları kolaylıkla biçim alabilen işçiler, işe koşulacak araçlara dönüştürülmüştür. Bu nedenle çocuk emeğinin sömürüsü, kapitalist makineleşmenin ilk sonuçları arasında yer alır ve sermayenin egemenliği altına alacağı geniş çaplı bir yedek emek ve işçi kaynağı yaratılmasında rol oynar (Marx, 2015, s. 378). 20. yüzyılda makinelerin insanların geçimini sağlamakla beraber, onları engellediğine işaret eden Adorno ve Horkheimer *ratio*'yu, “makine biçimindeki yabancılaşmış akıl” olarak tarif ederler. Makineleri işletmek için gereksinim duyulan işçilerin geçimlerinin “toplumun efendilerinin bir buyruğuna” baktığına; artakalan “gereksiz”

insanlardan müteşekkil devasa kitlenin ise sistemin büyük planlarına malzeme olarak hizmet etmek üzere yedek muhafızlar olarak eğitildiklerine dikkat çekerler (Adorno ve Horkheimer, 2014, s. 61-62). Faust ise Batı yanlısı konuklarına rasyonel düşüncenin amacından saparak sermayenin çıkarlarına hizmet eder hâle geldiğini anlatır. Özünde insanlığın, devlet tarafından devamlı teşvik edilen ve tek hedef olarak gösterilen “muazzam üretime” hiçbir şekilde ihtiyacı olmadığını izah ederken “insan ve makine” ilişkisine yukarıda ifade edilen hatlarıyla eğilir ve bir tür kapitalizm eleştirisi ortaya koyar:

“Bu sözde rekabete ihtiyacımız olduğunu düşünmüyorum... Evet! Birtakım açgözlü insanlar, sadece kendi ürünlerini satabilmek için birbirlerini batırmaya çalışıyorlar ve bu uğurda tüm insani duyguları, mutluluğu, maneviyatı, tüm bir neslin sağlığını kurban ediyorlar ve sırf Adam Smith bu dümeni rekabet, üretim özgürlüğü diye adlandırdığı için de kimse bu kutsala dokunmaya cesaret edemiyor. Yazıklar olsun! Utanç verici koca bir yalan!” (Odoyevski, 2020, s. 295-296).

Endüstrileşme düşüncesinde, insanın doğa üzerinde hâkimiyet kurma arzusunun etkili olduğuna dikkat çeken Bozkurt’a göre 19. yüzyıl, “teknik yüzyılı” olarak nitelendirilmiştir. Bu nedendir ki filozoflar, insanı bir makineye benzetmişlerdir. 19. yüzyılda güç ve iktidarın bir tezahürüne dönüşen teknik olgusu, insanın doğaya kendi amaçları doğrultusunda zarar vermesiyle sonuçlanmıştır (Bozkurt, 2018, s. 7). Makineleşmenin, geçimini bedensel emeğiyle sağlayan işçi sınıfı arasındaki etkilerine eğilen Odoyevski, endüstrileşme ve kentleşmenin insan yaşamında yol açtığı yabancılaşma, anomi, iletişimsizlik ve suç eğilimi gibi öteki olumsuz tesirlerinden de haberdardır. Bu nedenle yazar, Faust adlı karakterinin dilinden, Belçikalı astronom, matematikçi, istatistikçi, antropometri biliminin kurucusu ve sosyolog Lambert Adolphe Jacques Quételet’nin (1796-1874) endüstrileşmenin toplumsal sonuçlarına yönelik araştırmalarına da değinmiştir. İncelemeleri neticesinde Quételet’nin, sanayileşen bölgelerde toplumsal yapıda meydana gelen çözümleri tespit ettiği bilgisine ulaşmıştır:

“Viktor, asrımızın sanayi harikalarından bahsetti. Batı, esasında bir üretim dünyasıdır; dürüst istatistik tabloları, Quételet’yi istemese de şu sonuçlara götürmüştür: Birincisi, suç oranı, tarımın yaygın olduğu yerlerden ziyade sanayinin geliştiği yerlerde daha yüksektir; ikincisi, yoksulluk diğer yerlerden ziyade fabrikaların yaygın olduğu ülkelerde daha fazladır çünkü en ufak bir siyasi olay ya da pazarlamadaki en ufak bir durgunluk binlerce insanı yoksulluğa itmekte ve dolayısıyla da onları suça sürüklemektedir” (Odoyevski, 2020, s. 290-291).

Yazarın sesini temsil eden Faust’a göre edebiyat, “toplumun manevi durumunun bir termometresi”dir (Odoyevski, 2020, s. 290). Bu nedenle sanayileşmeye ilişkin görüş ve öngörülerini *Rus Geceleri*’nde dile getiren Odoyevski’nin salt rasyonalist ilkelere bağlı bir yaşamı eleştirel tarzda kavrayışı, şu sözlerle dile getirilir: “*Ampirist, olgucu, pozitivist beyler, umarım varmış olduğunuz sonucu artık anlamışsınızdır! Yalan kelimesini nezaket kelimesinin altına sakladınız ve tıpkı kafasını yastığın altına sokan çocuk gibi kimsenin sizi görmediğini düşünüyorsunuz!*” (Odoyevski, 2020, s. 288).

Rus felsefeci Pustarnakov, yakın zamana kadar “hakiki” Rus Aydınlanmasının, ilkesel olarak, 19. yüzyılın ilk çeyreğine dek uzanan bir kavram olarak kabul edildiğine; ancak 1840’lı ve 1860’lı yılların, aydınlanma çabalarının olgunlaştığı esas yıllar olarak incelenmeye başladığına dikkat çeker. Öte yandan Rus Aydınlanması’nın ancak 19. yüzyılın 40’lı yıllarında başladığını ileri sürer (Pustarnakov, 1999, s. 76). 18. yüzyılda Petro’nun Batılılaşma hamleleriyle başlatılarak 19. yüzyılda sürekliliği sağlanan Rus Aydınlanması’nda Odoyevski, aydınlanma faaliyetlerine ve halk eğitimine bizzat katkıda bulunmuş olmasına rağmen, Pustarnakov tarafından “Aydınlanma karşıtı” düşünürler arasında sayılır (Pustarnakov, 2002, s. 140). Walicki (2009, s.134-138), 1823 yılında kurulan ve Odoyevski’nin de üyelerinden biri olduğu *Bilgeseverler*’i [Obşçestvo lyubomodriya] 18. yüzyıl akılcılığına karşı tepkinin en önemli ifadelerinden “felsefi romantizm”in temsilcisi olarak görmekte; Odoyevski’yi ise

Rus romantizminin “tutucu kanadının” en yetenekli ismi olarak takdim etmektedir. Bu çıkarımlar, şüphesiz, Odoyevski’nin 19. yüzyıl ortalarında gündelik yaşamı kuşatan rasyonalist ilkeleri tek yönlü değerlendirmekten kaçınarak, ilerlemeciliğe eleştirel bir perspektiften yaklaşmasından kaynaklanır. Mehdiyev (2015, s. 236) de Odoyevski düşüncesinde Batı rasyonalizminin, varlığı anlamada yetersiz ve tek yönlü bir yaklaşım olduğu gerekçesiyle eleştirildiğine ve tüm toplumlar için sadece bir acı kaynağı olan tek yönlülük saplantısından kurtulmanın, ancak evrensel bir mutlak iddiasından vazgeçmekle mümkün olabileceği görüşünün hâkim olduğuna dikkat çeker. Batı kültürünün sistematik bir eleştirisi, Rus tarih yazımında ilk kez *Rus Geceleri*’nde ortaya konulmuştur. Odoyevski düşüncesinde Batı ile Doğu; geçmişle bugün arasında bir köprü vazifesi görmek, Rusya’nın misyonu olarak kabul edilmiştir (Şirinyants ve Kononenko, 2018, s. 17). Rus düşünür Berdyayev (2008, s. 71) ise Odoyevski’nin Batı’yı sert bir dille eleştirirken, özünde onun burjuva değerlerini, maneviyat yoksunluğunu kınadığına dikkat çekmiştir. Odoyevski’de Aydınlanma, bilimsellik ve endüstrileşme eleştirileri ile insan ve makine arasındaki ilişki, Rus düşünür Berdyayev’in de işaret ettiği gibi Hristiyan dünyasına özgü bir “kıyamet tasavvuru” olarak kurgulanmamış; daha ziyade yaşam amaçlarının, teknik araçlarla ikamesi neticesinde maneviyatın zayıflamasına zemin hazırlayan bir çağın (Berdyayev, 1933, s. 5) çok yönlü değerlendirmesi olarak tasarlanmıştır. Söz konusu kavrayış, Faust adlı karakterin şu sözlerine yansımıştır: “*Bunu [Batı Aydınlanmasını] inkâr etmiyorum ve hatta hâlâ Batı’dan öğreneceğimiz çok şey olduğunu kabul ediyorum ancak yine de bu aydınlanma meselesinin doğru bir şekilde değerlendirilmesini arzu ediyorum*” (Odoyevski, 2020, s. 296).

Dmitrenko’ya göre Aydınlanma’nın dönüştürücü gücüne inanan Odoyevski, sosyopolitik görüşleri doğrultusunda tüm gücünü yoksullar için okullar, yetimhaneler, atölyeler kurmaya adanmıştır. Dmitrenko (2012, s. 31-32), “Okullarda ne kadar çok insan varsa, hapishanelerde o kadar az insan olur” düşüncesini savunan Odoyevski’nin okullar açmak, öğretim malzemelerini derlemek, yabancı kitapların ve her yaş grubundan çocuklar için hikâyelerin çevirisini yapmak gibi pek çok eğitim öğretim faaliyeti ile meşgul olduğuna da dikkat çeker. Bu nedenlerle Odoyevski’nin Rusya İmparatorluğu’ndaki çocukların eğitimi yolunda çaba sarf eden bir Rus aydını olmasının yanı sıra, endüstrileşmenin sorunlu yönlerini göz ardı etmeyen bir edebiyatçı olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca onun bu dikkatlerini, akılcılığın sadece kendi ülkesindeki gelişiminin analizine değil; Batı ülkelerindeki seyrine ve çocuk emeğinin istismarına da yönelten çok yönlü ve öngörülü bir düşünür olduğunun altı çizilmelidir.

Sonuç ve Tartışma

Rus aydınlarının kendi devirlerine eleştirel yaklaşabilmeleri ve geleceğe ilişkin isabetli öngörüler üretebilmeleri, Rus düşüncesini dünyada etkin ve saygın bir konuma yerleştirmiştir. Bu öngörüler ilgi uyandırıcı ve oldukça karamsar bir tablo çizen yüzeysel “gelecekçilik” girişimleri olmaktan ziyade birer toplumsal uyarı niteliğindedir. Odoyevski de devrin hâkim bilim dünyasınca dile getirilmeyen sorunlarını evrensel bir pencereden tenkit etmiş ve bedeni birer makineye dönüştürülen işçi sınıfının daha çocuk yaşta haklarından mahrum bırakılması sorununa kayıtsız kalmamıştır. Endüstri Devrimi sonrasında dünya, erken endüstrileşen devletler ve onlara tabi olanlar şeklinde iki kutba bölünürken Rusya, endüstrileşmede öncü ülkelerin bir takipçisi konumunda kalmış, öte yandan bu süreci kendi tarihsel ve coğrafi dinamikleri doğrultusunda şekillendirmiştir. Rusya İmparatorluğu’nda öncelikle demiryolları ve taşımacılığa önem verilmiş, Batılı anlamdaki bir fabrikalaşmaya geçilmesi ancak Sovyet Dönemi’ne tekabül etmiştir. Bu süreçte bir makinenin parçasına dönüşmekle beraber bedeni de mekanize edilen çocuk işçilerin mücadelesini fark etmek Odoyevski gibi çocuk eğitimine

büyük önem veren ve bu doğrultuda toplumdan maddi ve manevi çabalarını esirgemeyen bir aydın için zor olmamıştır.

Beden gücü yerine makine gücüne geçilmesini bir dönüm noktası olarak kabul eden ve tarihsel çizgisellikteki ilerleyişe atıf yapan geleneksel anlayışın eleştirisi genellikle iki önemli eksen etrafında yapılmıştır. Bir yandan sanayileşme sürecinde kente göçlerle artması ümit edilen istihdam oranı, tam aksine azalmış ve çalışanların düşük ücretlere tabi olmasına yol açmıştır. Öte yandan rasyonalist teoriler doğrultusunda insanın bütünsel niteliği görmezden gelinmiş ve beden, fabrika modelinin denetimci yapısı altında aksamadan çalışması öngörülen bir mekanizma olarak tasavvur edilmiştir.

Ure, Ford ve Taylor modellerinin yarattığı yeni sistem, fabrika yaşamını ve akıl çağında süregiden sosyal hayatı konu edinen edebî eserlerin muhtevasını birer distopyaya dönüştürmüştür. Tür bakımından distopya türüne ait olmamakla beraber, bir çerçeve öykü içerisinde yer alan felsefi sohbetlerden oluşan *Rus Geceleri*'nde ise tartışmalar toplumun içine çekilmekte olduğu distopik sistem ekseninde geliştirilmiştir. *Rus Geceleri*'nin dikkate değer bir başka yönü de, belgesel nitelik taşıması ve çocuk işçiliği ile mücadelede ancak yüz yıl sonra somut kazanımlar getirecek olan toplumsal duyarlı sanat eserlerinin ilk örnekleri arasında yer almasıdır. 20. yüzyıl başlarında çocuk işçilerin gündelik yaşamlarına ilişkin belgesel nitelikte bir dizi fotoğraf, devrin olumsuz getirilerini simgeleyen enstantaneler olarak tarihteki yerini almıştır. Bu karelerde dev fabrikalarda esir alınmış gibi görünen, yorgun ve hoşnutsuz çocuk bedenleri, fabrika makinelerinin büyüklüğüyle tezat içerisinde, boylarının bile yetişmediği mekanizmaları idare etmeye çalışırken fotoğraflanmıştır. Bir yandan 1930'larda Charlie Chaplin'in *Modern Zamanlar* [Modern Times] adlı kült filmine de tesir edecek olan, dev makine çarkları arasında mücadele veren işçilerin hikâyeleri; öte yandan fabrika ve maden ocaklarında sömürülen çocuk emeğinin karanlık yüzü Amerikalı sosyolog ve fotoğrafçı Lewis Hine'in objektifinden yansıtılmıştır. Hine'in çarpıcı kareleri, çocuk emeğine yönelik farkındalık yaratılmasında ve çocuk işçiliğini yasaklayan kanunlar çıkarılmasında etkili olmuştur. Ancak henüz 1800'lerin ilk yarısında; fotoğraf ve sinema sanatlarının yaygınlaşarak belgesel nitelik kazanmasından çok daha erken yıllarda Vladimir Odoyevski'nin tahayyülünde tüm bu sahneler ayrıntılı olarak canlanmış ve eleştirel bir gözle toplumun dikkatine sunulmuştur. Odoyevski'nin henüz 1840'lı yıllarda geliştirdiği ve Endüstri Devrimi sonrası yeni sosyo-ekonomik düzen ile akıl çağının tek taraflı sonuçlarından biri olan çocuk işçiliğine yönelttiği eleştirileri ise Rus aydınının devrinin ilerisine ışık tutan engin bilgi birikimi ve öncü düşünme tarzının örneklerinden yalnızca biri olarak edebiyat tarihine geçmiştir.

Ülkemizde 19. yüzyıl Rus edebiyatının her dönemde yoğun ilgi gördüğü, bilhassa Cumhuriyet dönemi aydınlarından Hasan Âli Yücel'in (1897-1961) öncülüğünde dünya klasiklerinden yapılan çeviriler sayesinde bu devre damga vuran yazarların dilimize kazandırıldığı bilinmektedir. Buna karşılık V. F. Odoyevski, Rus edebiyatının görece daha az tanınan isimleri arasında kalmıştır. Ülkemizde bu döneme dek Odoyevski üzerine iki ayrı kapsamlı tez çalışması hazırlanmış (Günel, 1995; Küçük 2009), bu çalışmalarda yazarın yaşamı ve yapıtları otobiyografik bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Söz konusu çalışmalarda, Odoyevski'nin Rus düşünce tarihinde temsil ettiği konumun radikal bir Batı karşıtlığı olarak tanımlanamayacağı; zira yazarın 19. yüzyıl Rus toplumunda gözlemlediği çarpıklıkları da dile getirdiği vurgulanmıştır. Bu makalede de yazarın Batılılaşma tecrübesine karşı sergilediği temkinli ve sorgulayıcı yaklaşım, çocuk işçiliği sorunu ekseninde ve Rus aydınlarının modernleşme kavrayışına getirilen eleştiriler çerçevesinde çözümlenmiştir.

Öneriler

V. F. Odoyevski'nin başyapıtı olarak kabul edilen ve bu makaleye de kaynaklık eden *Rus Geceleri*'nin 2020 yılında Türkçeye kazandırılmasıyla, gerek okurların; gerekse felsefe, sosyoloji ve sanat eleştirisi gibi farklı disiplinlerden araştırmacıların yazarı tanınmasına ve tanıtmasına yönelik önemli bir adım daha atılmıştır. Bu konuda ilerleyen dönemde yapılacak olan çalışmalarda, Odoyevski'nin edebiyatçı kimliğinin yanı sıra, onun Rus düşüncesinde temsil ettiği konumu da ön plana çıkaran incelemelerin artırılması, yazarın ülkemizde hak ettiği tanınırlığı kazanması bakımından önemli görünmektedir. Bu çalışmaların disiplinler arası bir perspektiften yürütülmesinin ise Odoyevski okumalarını zenginleştireceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Adorno, T. W. ve Horkheimer, M. (2014). *Aydınlanmanın diyalektiği*. (N. Ülner ve E. Öztarhan-Karadoğan, Çev.). İstanbul: Kabalcı.
- Avşar, Z. ve Öğütoğulları, E. (2012). Çocuk işçiliği ve çocuk işçiliği mücadele stratejileri. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 2 (1), 9-40.
- Berdıyayev, N. A. (1933). Çelovek i maşına (Problema sotsiologii i metafiziki tehniki). *Put'*, 38, 3-38.
- Berdıyayev, N. A. (2008). *Russkaya ideya*. SPb: Azbuka.
- Bozkurt, V. (2018). Toplumsal dönüşümün evreleri: Pre-endüstriyel, endüstriyel ve post-endüstriyel toplumlar. V. Bozkurt ve N. Suğur (Ed.), *Endüstri sosyolojisi* içinde (s. 2-35). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Contrera, J. (2018, 3 Eylül). The searing photos that helped end child labor in America. *The Washington Post*. Erişim adresi (1 Kasım 2020): <https://www.washingtonpost.com/>
- Dmitrenko, Ye. (2012). Prosvetitel'skiye idei v tvorçestve V. F. Odoyevskogo. *Filologični nauki*, 11, 30-34.
- Emirova, L. A. (2017). Krizis industrializatsii, ili “jelezny vek” v predstavlenii “zolotogo veka” russkoy poezii. *Mir nauki, kul'turi, obrazovaniya*, 1 (62), 331-333.
- Gönç-Şavran, T. (2018). Bilim olarak sosyolojinin doğuşu. S. Suğur (Ed.), *Klasik sosyoloji Tarihi* içinde (s. 2-31). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Günal, Z. (1995). *V. F. Odoyevski ve öyküleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hine, L. (1908). *Sweeper and doffer boys in Lancaster Cotton Mills* [Fotoğraf]. Lancaster, South Carolina. Erişim adresi (1 Kasım 2020): <https://static.boredpanda.com/blog/wp-content/uploads/child-labor-united-states-lewis-hines/child-labor-united-states-lewis-hines-18.jpg>
- Hine, L. (1909). *Children working in a mill* [Fotoğraf]. Macon, Georgia. Erişim adresi (1 Kasım 2020): <https://static.boredpanda.com/blog/wp-content/uploads/child-labor-united-states-lewis-hines/child-labor-united-states-lewis-hines-8.jpg>
- Hine, L. (1911). *The “breaker boys” at a Pennsylvania coal mine* [Fotoğraf]. Pittston, Pennsylvania. Erişim adresi (1 Kasım 2020): <https://www.washingtonpost.com/news/retropolis/wp/2018.09.02/the-incredible-photos-that-inspired-the-end-of-child-labor-in-america/>
- Hobsbawm, E. (2003). *Devrim çağı (1789-1848)*. (B. S. Şener, Çev.). Ankara: Dost.

- Humphries, J. (2010). *Childhood and child labour in the British industrial revolution*. New York: Cambridge University Press.
- İnanır, E. (2017). *Rus edebiyatında aydınlanma çağı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Küçük, A. (2009). *Prens V. F. Odoyevski'nin fantastik öykü sanatı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Marx, K. (2015). *Kapital: Ekonomi politiğin eleştirisi. 1. Cilt: Sermayenin üretim süreci*. (M. Selik ve N. Satlıgan, Çev.). İstanbul: Yordam.
- Mehdiyev, N. (2015). Petersburg ve Moskova karşıtlığı: Rus düşüncesinin tarihsel ikircikliği. *International Journal of Russian Studies*, 4 (2), 231-238.
- Odoyevski, V. F. (1975). *Russkiye noçi*. Leningrad: Nauka.
- Odoyevski, V. F. (2020). *Rus Geceleri*. (N. Mehdiyev, Çev.). Ankara: Hayat.
- Orlova, N. Ye. (2009). Promışlennaya revolyutsiya v Anglii: proyektisiya na problemu narodnogo obrazovaniya. *Pratsı gıstariçnaga fakul'teta BDU*, 4, 119-128.
- Özakın, D. (2021a). *Beden politikaları: Rus ve Türk edebiyatlarında makbul yurttaşın inşası (1900-1940)*. Ankara: Nobel.
- Özakın, D. (2021b). *Karanlığın estetiği: Rus edebiyatında gotik*. Ankara: Nobel.
- Polat, A. ve Tuncel, C. O. (2015). Geç endüstrileşme sürecinde devletin rolü: Rusya örneği. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 34 (1), 175-198.
- Pustarnakov, V. F. (1999). Yeşço raz o suşçnosti filosofii russkogo Prosveşçeniya 1860-h gg. i vperviye o yego krizise. *İstoriya filosofii*, 4, 57-88.
- Pustarnakov, V. F. (2002). *Filosofiya Prosveşçeniya v Rossii i vo Frantsii: opit sravnitel'nogo analiza*. Moskva: Institut filosofii RAN.
- Sungur, O. ve Kurumaral, E. (2017). Geçmişten günümüze dünyada ve Türkiye'de çocuk işçiliği. *Ayrıntı*, 49, 53-58.
- Şirinyants, A. A. ve Kononenko, O. S. (2018). Rossiya i Zapad v sotsial'no-politiçeskoy mısli V. F. Odoyevskogo. *Russkaya politologiya*, 1 (6), 14-21.
- Tunçcan, N. (2000). Çocuk işçiliği: nedenleri, boyutları ve küreselleşen dünyadaki konumu. *Journal of Social Policy Conferences*, 43/44, 243-259.
- Walicki, A. (2009). *Rus düşünce tarihi: Aydınlanma'dan Marksizme*. (A. Şenel, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Yerofeyeva, M. A. (2005). Detskiy trud kak forma nasiliya. *Sovremenniyte naukoymekiye tehnologii*, 1, 80-82.